

De Vierde Pijler van de ontwikkelingssamenwerking: er is meer aan de hand

Patrick Develtere & Tom De Bruyn

Leuven, oktober 2008

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT
LEUVEN

www.hiva.be

Abstract

Sinds een paar jaar wordt het klassieke landschap van instellingen en organisaties in ontwikkelingssamenwerking bevolkt met alsmaar meer spelers. Deze nieuwe en zeer heterogene groep werd in België aangeduid met de term vierde pijlerorganisaties. Die notie doet vermoeden dat het om een soort restcategorie gaat. Volgens ons is er echter meer aan de hand, en is de opkomst van “de vierde” pijler in feite een uiting van de vermaatschappelijking van ontwikkelingssamenwerking. In dit artikel staven we dit standpunt door de nieuwe tendensen vanuit vier verschillende invalshoeken te bekijken: institutioneel, generationeel, domein-specifiek, en methodologisch.

1. en toen waren ze met vier

Een eerste manier om de nieuwe evolutie in ontwikkelingssamenwerking te beschrijven is door te kijken naar de instellingen die zich met het onderwerp bezighouden. Zoals zal blijken is de traditionele opdeling in drie verschillende pijlers ontoereikend om alle initiatieven te omvatten. De realiteit is immers veel diverser.

In de laatste decennia van vorige eeuw waren de verantwoordelijkheden van de sector ontwikkelingssamenwerking duidelijk verdeeld onder drie verschillende pijlers.

De eerste pijler verwijst naar steun van overheden in het Noorden aan overheden in het Zuiden. Men spreekt dan ook over directe of bilaterale ontwikkelingssamenwerking. De steun bestaat voornamelijk uit leningen, technisch advies en materiële hulp waarmee een modern en efficiënt overheidsapparaat kunnen worden opgezet.

Afgezien van rechtstreekse samenwerking met overheden in het Zuiden, kanaliseren overheden van donorlanden middelen naar intergouvernementele organisaties, zoals de Verenigde Naties en de Wereldbank. Deze multilaterale ontwikkelingshulp staat bekend als de tweede pijler. De internationale organisaties concentreren zich meer op het macro-economische en het sociale beleid van de ontvangende landen.

Terwijl in de eerste twee pijlers (inter)nationale overheidsinstanties centraal staan, zijn niet-gouvernementele organisaties (NGO's) de belangrijkste actoren in de derde pijler, die ook wel indirecte, private of civilaterale ontwikkelingshulp wordt genoemd. Vaak wordt een gedeelte van de openbare financiële middelen voor ontwikkelingssamenwerking door overheden gereserveerd voor deze pijler. Een niet onaanzienlijk aandeel van hun budget halen NGO's echter ook uit giften van de bevolking en particuliere organisaties. NGO's specialiseren zich vooral in ontwikkelingsinitiatieven die dicht bij de plaatselijke bevolking staan en die te

maken hebben met de opbouw van basisinfrastructuur, onderwijs en gezondheidszorg. Vaak werken ze samen met lokale NGO's, bewegingsorganisaties zoals boeren- en vrouwengroepen, coöperaties en vakbonden. Daarnaast maakt sensibilisering van de bevolking in het Noorden over de derdewereldproblematiek en internationale solidariteit een belangrijk deel uit van hun activiteiten.

Om erkend en opgenomen te worden bij één van de drie pijlers verwijst men vaak naar bepaalde formele criteria. De Development Aid Committee van de OESO bepaalt bijvoorbeeld wat als "officiële hulp" (official development assistance of ODA) mag aangerekend worden. NGO's in België worden als dusdanig bijvoorbeeld erkend als ze lid zijn van een van de koepelorganisaties zoals 11.11.11 of CNCD, of van de Federaties Coprogram of Acoddev. In de meeste donorlanden, waaronder België, bepaalt de overheid ook de criteria voor de erkenning van de Niet-gouvernementele organisaties die subsidies van de overheid kunnen ontvangen.

Er is echter ook een dynamiek binnen elk van de drie pijlers merkbaar die doet vermoeden dat de vermaatschappelijking van de sector ook hen 'aantast' of op zijn minst appeleert. Veranderende (inter)nationale beleidscontexten, nieuwe ontwikkelingsproblemen en -thema's geven aanleiding tot de vorming van nieuwe organisaties en instellingen die een steeds bredere omgeving betreft bij de ontwikkelingssamenwerking. Deze 'outreach' vindt men bij de drieklassieke pijlers.

In België breidde de eerste pijler zich sinds het begin van de jaren 1990 bijvoorbeeld uit met bevoegde instanties voor ontwikkelingssamenwerking op het Vlaamse, Waalse en Brusselse regeeringsniveau. Maar we noteren tevens dat op dit ogenblik zowat alle ministeries en overheidsdiensten een eigen budget hebben om hun werking in het Zuiden te financieren zonder dat het Departement Generaal Ontwikkelingssamenwerking hierbij aan te pas komt.

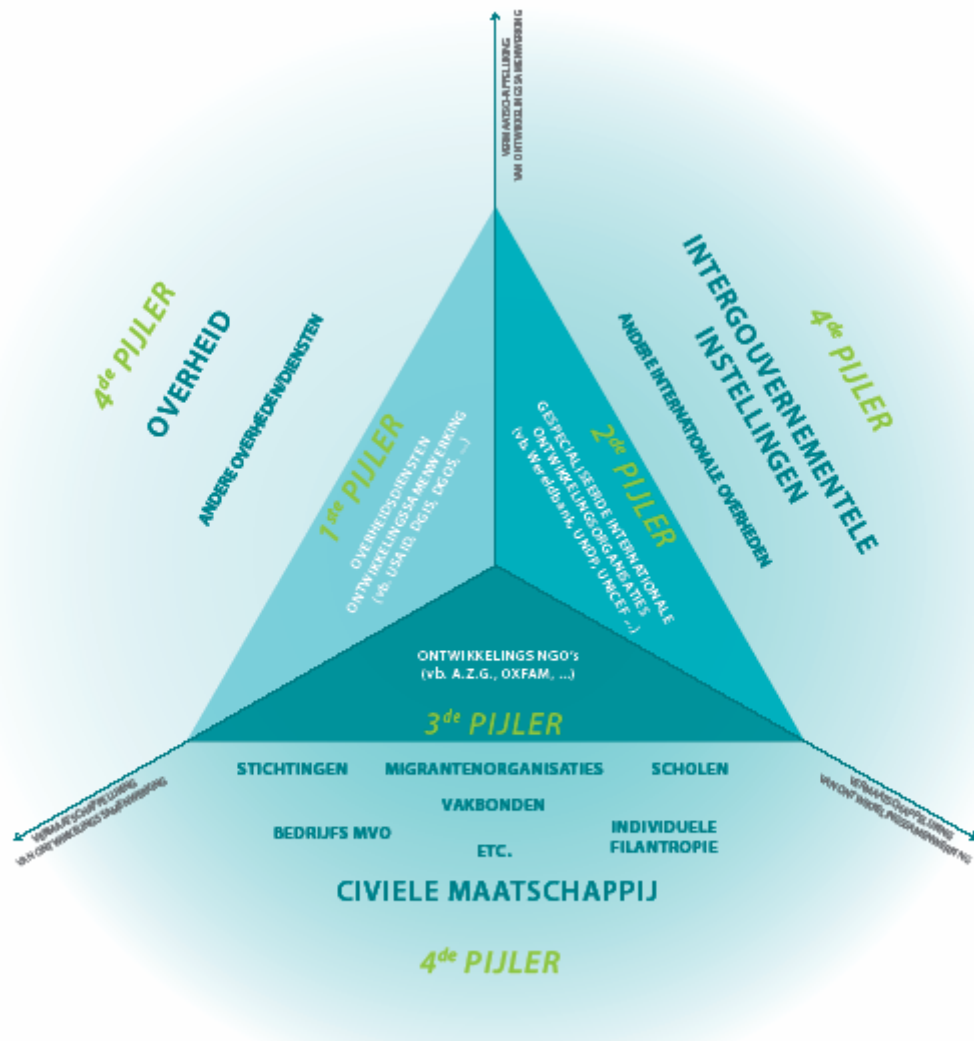
Ook op het Europese niveau zien we dat ontwikkelingssamenwerking niet meer het prerogatief of monopolie is van één enkele dienst. Binnen en buiten de schoot van de Verenigde Naties worden ook om de haverklap nieuwe instellingen opgericht die elk volgens eigen inzicht en op eigen ritme operationeel actief worden in de ontwikkelingssamenwerking. Om overlappingsen en contradicties te vermijden voelde men zich verplicht om een programma "One UN: delivering as One" op het spoor te zetten.

De opkomst van het thema eerlijke handel bracht nieuwe NGO's in de derde pijler zoals Oxfam Fair Trade of Miel Maya Honing met zich mee en stimuleerde contacten met supermarkten (als verkoopmechanismen) en scholen en overheden (als markten). Ook de nieuwe methodiek van de 'microfinanciering' zette NGO's ertoe aan om gespecialiseerde diensten uit te bouwen samen met professionals van het bankwezen. Campagnes rond arbeidsrechten en mensenrechten (zoals de

Schone Klerencampagne) zorgden ook voor een ontsluiting van de NGO-sector en voor bruggen met de vakbondswereld, de consumentenorganisaties en de mensenrechtenbeweging.

Niet alle organisaties en individuen die initiatieven rond ontwikkelingssamenwerking ontplooiën, passen echter binnen één van de deze drie pijlers. Een zeer heterogene groep van onder meer missionarissen, bedrijven, vakbonden, migrantenorganisaties, boerenorganisaties, sociale bewegingen, scholen, ziekenhuizen, stichtingen, sportclubs en vriendengroepen zoekt zijn eigen weg. Soms leunen ze aan bij één van de drie bestaande pijlers of evolueren ze na verloop van tijd misschien zelf een NGO, maar meestal vallen ze buiten de bestaande institutionele driedeling. Voor deze restcategorie bestaan verschillende benamingen. In Nederland spreekt men bijvoorbeeld vaak van particuliere initiatieven, wat doelt op kleinschalige organisaties die voornamelijk werken met vrijwilligers. In België heeft de term vierde pijlerorganisaties ingang gevonden. De vierde pijler omvat met andere woorden alle organisaties die niet tot de eerste drie pijlers behoren. Het zijn dus niet noodzakelijk kleinschalige initiatieven die met vrijwilligers werken.

In de praktijk zijn er echter wel overlappingen. Sommige instellingen behoren gedeeltelijk tot één van de andere pijlers. Denken we maar aan de initiatieven die steden en gemeenten samen met de lokale scholen, NGOs en jeugdbewegingen nemen op het vlak van ontwikkelingssamenwerking, of NGO's die door vakbonden in het leven werden geroepen. In de volgende figuur trachten we de vierde pijler grafisch weer te geven. Bovendien ontwikkelen andere initiatieven zich dan weer na verloop van tijd tot NGO's. Let ook in de figuur op de pijlen die de vermaatschappelijking van ontwikkelingssamenwerking aanduiden. We komen hier later op terug.

Figuur .1 de vier pijlers van ontwikkelingssamenwerking

2. oud en jong

Een tweede manier om de nieuwe tendensen in ontwikkelingssamenwerking te benaderen is door het tijdsaspect in rekening te brengen. Vooral de laatste jaren neemt het aantal en de diversiteit aan spelers in ontwikkelingssamenwerking toe. De sector wordt meer en meer opengetrokken, het veld wordt pluralistischer en trekt steeds meer niet-specialisten aan. Spijtig genoeg zijn er nog maar weinig gegevens en cijfers beschikbaar die een algemeen beeld geven. In Frankrijk werden wel reeds 182 netwerken geregistreerd van “initiatives de coopération

décentralisée” en in Nederland werden 6400 tijdelijke en minder tijdelijke initiatieven geteld. In de VS zouden er meer dan 700 Mexicaanse migrantenorganisaties zijn die zich bezighouden met de ontwikkeling van hun regio van herkomst, en in Frankrijk hebben meer dan 700 “organisations de solidarité internationale issues des migrations” (OSIMs), zich verenigd in een forum. Onze eigen HIVA-studie telde in Vlaanderen meer dan 1100 relatief recent opgezette, niet-tijdelijke, geïnstitutionaliseerde initiatieven voor ontwikkelingssamenwerking. In totaal zouden tussen de 25.000 en 60.000 mensen actief zijn in deze initiatieven. Grotere structuren zoals vakbonden, ziekenfondsen en stichtingen werden niet in rekening gebracht. Als we deze laatste wel meerekenen brengen de vierde pijlerinitiatieven evenveel financiële middelen bijeen als de klassieke NGO’s.

De opkomst van nieuwe spelers is deels verbonden met of een resultaat van de ruimere maatschappelijke evolutie van globalisering en het toenemende contact met andere culturen en landen. Nieuwe communicatietechnologieën zoals het internet, en toenemende mobiliteit vergemakkelijkt voor individuen de toegang tot de rest van de wereld. Bovendien groeit daarmee de interesse om zich als wereldburger te gedragen. Arbeidsmigratie zorgt niet alleen voor een dagelijkse confrontatie met andere culturen. Het opent de ogen voor de problemen in het Zuiden. Migrantengemeenschappen worden door hun ‘thuisfront’ ertoe aangezet om geld en materiële middelen op te sturen, maar ook om nieuwe afzetmarkten te zoeken.

Aangedreven door het globaliseringsproces verbreden bedrijven, organisaties en instellingen hun netwerken en ontwikkelen internationale samenwerkings- en actiestrategieën samen met hun collega’s in andere landen. Dit zien we bijvoorbeeld bij Europese, Noord-Amerikaanse en Japanse boerenbewegingen en vakbondskoepels. Bovendien ontwikkelen de lokale en regionale afdelingen van deze sociale bewegingen kleinschalige solidariteitsacties met partners in het Zuiden.

De aandacht voor maatschappelijk verantwoord ondernemen heeft bedrijven er dan weer toe gebracht om internationale solidariteitsacties op te zetten. Ook op cultureel vlak halen theatergroepen, schrijvers, muzikanten uit het Noorden banden aan met het Zuiden en exploreren samenwerkings- en uitwisselingsverbanden. De opmars van duurzaam toerisme, alsook het rugzaktoerisme, leidde niet enkel tot een nieuwe industrie maar ook tot meer contacten tussen toeristen uit het Noorden en inwoners uit Zuiden. Kenniscentra, zoals universiteiten, halen ook steeds meer banden aan met collega-instellingen in het Zuiden. Ze zijn op zoek naar ‘brains and gains’ om zich in de kenniseconomie te positioneren.

De globalisering heeft tevens het beeld op het Zuiden en haar inwoners gewijzigd. In plaats van de inwoners en hun organisaties te beschouwen als passieve hulpbehoevenden, ziet men hen als gelijkwaardige partners, die talenten, deskundigheid, ervaring en kennis bezitten, waaruit men in het Noorden lessen kan trekken, of waartoe men zich aangetrokken voelt. Vaak ageren de nieuwe spelers dan ook uit interesse voor de bevolking of een bepaalde regio, in plaats van uit een principe om de wereld te veranderen. We kunnen ze “levensverbeteraars” noemen in tegenstelling tot de “wereldverbeteraars” die we in de klassieke ontwikkelingsorganisaties vindt.

Niet dat de nieuwe spelers niet bezorgd zijn om de wereld. We mogen niet vergeten dat sensibilisatiecampagnes en onderwijs over de Noord-Zuidproblematiek en de boodschap dat ‘de wereld veranderen, begint bij jezelf’, hun impact niet gemist hebben. De motivatie en het engagement om ‘ook iets te doen voor het goede doel’ werd er door aangewakkerd. Maar onvermijdelijk betekent vermaatschappelijking ook ‘*verdagsing*’ of integratie van de opdracht ten aanzien van de derde wereld in het dagdagelijkse doen en laten van bedrijven, organisaties, instellingen, groepen, bewegingen,... De aandacht voor de ontwikkelingsproblematiek wordt niet meer uitsluitend aangezwengeld tijdens de kortlopende media-campagnes van de grote NGOs. Burgers en organisaties vonden of bouwden eigen wegen om zich op een meer permanente manier met ontwikkelingssamenwerking bezig te houden. De klassieke ontwikkelingssamenwerkinginstellingen boden immers weinig alternatieven om te handelen, dan geld te geven of te verzamelen. Organisaties en burgers ontwikkelden zelf initiatieven en zetten hun eigen projecten op, soms op eigen houtje, maar vaker met directe contacten in het Zuiden en via de internationale professionele of sociale netwerken waarvan ze deel uitmaken.

Waar de andere drie pijlers ontstaan zijn om een oplossing te vinden voor het Noord-Zuidprobleem dat vooral na de onafhankelijkheidsgolf scherp tot uiting kwam, is de nieuwe generatie vierde pijler-initiatieven veeleer een antwoord op het recentere fenomeen van globalisering die iedereen uitdaagt om (een solidaire) wereldburger, wereldbedrijf of wereldorganisatie te zijn.

3. ander vertrekpunt

De nieuwe tendensen in ontwikkelingssamenwerking kunnen ook benaderd worden door de domeinen te bekijken waaruit de initiatieven vertrekken.

De klassieke ontwikkelingssamenwerkingsactoren delen een gemeenschappelijke taal, omgangsvormen, methodologieën, instrumenten, waarden en normen. Ze beschouwen zichzelf, en worden door bredere lagen van de bevolking dan ook aanzien, als specialisten in ontwikkelingssamenwerking. De meeste instellingen en

organisaties ontstonden immers om zich specifiek en uitsluitend op ontwikkelingssamenwerking te richten.

De nieuwe spelers hebben een andere geschiedenis, ze zijn niet ontstaan omwille van de ontwikkelingssamenwerking of om de Noord-Zuid verhoudingen te veranderen, maar bestonden in eigen land reeds als professionele experts of ervaringsdeskundigen in hun eigen domein, dat niet noodzakelijk iets met ontwikkelingssamenwerking te maken had. Vanuit hun eigen ervaringen binnen hun sector of dagdagelijks leven begonnen ze samen te werken met mensen in het Zuiden. Dit kan bijvoorbeeld zijn omdat ze hun eigen deskundigheid willen delen met collega's die met dezelfde problemen worstelen. Bedrijven wisselen onderling ervaringen uit op zoek naar nieuwe markten, producten en winst. Gemeenten, ziekenhuizen en scholen zetten samenwerkingsverbanden op met collega-instellingen in het Zuiden en voegen 'ontwikkelingshulp' toe aan hun pakket opdrachten. De vakbonden bundelen hun krachten en leggen zich gezamenlijk toe op het verbeteren van de arbeidsomstandigheden zowel in het Noorden als het Zuiden. In een globaliserende samenleving blijft de schoenmaker best niet enkel bij zijn leest, maar tracht samen te werken met andere schoenlappers.

Op die manier worden tevens nieuwe behoeften en mogelijkheden in het Zuiden, maar ook in het Noorden ontdekt. De traditionele ontwikkelingsinstellingen zijn niet blind voor deze evolutie en beginnen hun werking voor specifieke projecten hierop af te stemmen. Op die manier werken ze mee aan de verdere *despecialisering* en vermaatschappelijking van de ontwikkelingssamenwerking. Zo steunt Oxfam-NOVIB in Nederland migrantenorganisaties die samen willen werken met microfinancieringsinstellingen in het Zuiden. De NGO Wereldsolidariteit, het Christelijk Ziekenfonds van België en de Internationale Arbeidsorganisatie publiceerden een aantal jaren geleden een handboek rond solidaire verzekeringen in de gezondheidszorg. Samen met Duitse, Amerikaanse, Franse bilaterale ontwikkelingsorganisaties, sociale verzekeringsorganismen en NGOs promoten ze het mutualisme in Afrika.

4. en een andere aanpak

Een vierde en laatste invalshoek omvat de logica en de werkwijze waarop de nieuwe spelers aan ontwikkelingssamenwerking doen. De klassieke ontwikkelingssamenwerkingsactoren hebben met vallen en opstaan in de afgelopen decennia een eigen methodologie ontwikkeld die vertrekt van een *planningslogica*, waarin een lange termijnvisie, processen, programma's en eigenaarschap centraal staan. De Verklaring van Parijs van maart 2005 die door honderden ontwikkelingsinstellingen en ontvangende landen wordt onderschreven vat de consensus binnen de klassieke ontwikkelingsgemeenschap goed samen. Volgens deze Verklaring dient ontwikkelingssamenwerking

gebaseerd te zijn op de volgende principes: nationaal eigenaarschap, werken in lijn met nationale prioriteiten en procedures, harmonisatie en coördinatie van de ontwikkelingshulp, resultaatgericht werken en – ten slotte – wederzijdse verantwoording. Het uitgangspunt is dus dat de instellingen en mensen uit het Zuiden hun eigen langetermijnstrategie en bijbehorend programma's ontwikkelen waarover ze zelf de controle hebben. Ze hebben initiatiefrecht en controle-recht. Autonom en aangepast aan de lokale werkwijze pakken ze de behoeften van het doelpubliek aan en bouwen ze rechten op. "Eigenaarschap" of "ownership" noemt men dat in de sector.

De nieuwe spelers vertrekken daarentegen van een "*antropo-logica*", waarin het vertrouwen in de kwaliteiten van mensen met specifieke talenten een centrale plaats inneemt, alsook de persoonlijke interactie met de partners uit het Zuiden. In de praktijk concentreert het werk zich dan ook op concrete – vaak korte termijn – projecten, waarin men het eigen talent optimaal kan aanwenden. Het initiatiefrecht en het controle-recht wordt gedeeld. Beide partijen spelen op voet van gelijkheid. Uit de samenwerking en uitwisseling dient niet enkel de gemeenschap of de instelling in het Zuiden voordeel te halen, maar ook de actor in het Noorden als het kan. Men zoekt zelfs expliciet een "win-win" op. De donor is dus terug als belanghebbende.

De ontwikkeling van een concreet samenwerkingsverhaal waarin men de eigen deskundigheid aanwendt, laat de nieuwe spelers toe om zich te richten op het Zuiden zonder dat men het specifieke jargon en werkwijze van de traditionele specialisten van ontwikkelingssamenwerking moet beheersen.

5. Van vierde pijler naar vermaatschappelijking van ontwikkelingssamenwerking

Wanneer we de recente evoluties in ontwikkelingssamenwerking vanuit de hoger beschreven vier dimensies benaderen, zien we dat er meer aan de hand is dan enkel de intrede van nieuwe spelers op het schouwtoneel van ontwikkelingssamenwerking en het ontstaan van een vierde pijler. Door de globalisering en ook dankzij de bewustwordingscampagnes van de klassieke ontwikkelingssamenwerkingsorganisaties is er niet enkel een interesse ontstaan bij bredere lagen van de bevolking om ook bij de ontwikkelingssamenwerking betrokken te worden. Tegelijk worden tal van nieuwe afdelingen, diensten, instellingen en organisaties opgericht die samenwerkingsvormen met gelijkgezinde en gelijksoortige actoren in het Zuiden uittesten en uitwerken.

Ontwikkelingssamenwerking is niet meer het exclusieve domein van specialisten ter zake, maar van de gehele maatschappij, van iedereen. De vermaatschappelijking van ontwikkelingssamenwerking betekent dat niet-

specialisten niet enkel hun steentje bijdragen door geld en middelen te doneren aan de klassieke organisaties, maar ook de handen zelf concrete projecten uitwerken.

De vermaatschappelijking van ontwikkelingssamenwerking brengt een aantal pertinente vragen met zich mee. De “vierde pijler” beroert de sector letterlijk en figuurlijk.

Ten eerste bestaat er discussie over de mogelijke impact van vierdepijlerinitiatieven. Enerzijds stellen sommige ontwikkelingsspecialisten (werkzaam in de NGOsector, overheid of academische wereld) dat de meeste vierdepijlerinitiatieven geen structurele impact hebben op de landen of de regio's waar deze actief zijn. De desbetreffende projecten zouden daarvoor te kleinschalig zijn, te kortlopend en niet of te weinig ingebed zijn in het economische of sociale ontwikkelingsbeleid van het land. Ze zouden voorbijgaan aan het discours, de instrumenten en methodologieën die de laatste decennia werden ontwikkeld en toegepast door de gespecialiseerde ontwikkelingsactoren. Hierdoor staat de deur dan ook open voor het herhalen van de fouten die de klassieke ontwikkelingsactoren in het verleden hebben gemaakt. Anderzijds argumenteren anderen, waaronder de vierdepijlerorganisaties zelf, dat hun projecten wel degelijk een positieve impact hebben op de lokale bevolking die participeert in het project. De impact mag dan misschien klein zijn, toch mag deze niet onderschat worden. Daarnaast leveren deze initiatieven een belangrijke bijdrage tot bewustwording van de bevolking in het Noorden (vooral dan zij die betrokken zijn bij het project). Tot nog toe ontberen de aanhangers van een van deze meningen echter gegevens om hun stelling te staven. Er bestaat immers vrijwel geen onderzoek over vierdepijlerinitiatieven en bijgevolg is er zeer weinig gefundeerde informatie beschikbaar over deze impact.

Een tweede vraag heeft betrekking op de schaarse middelen voor ontwikkelingssamenwerking. Vooralsnog hebben de actoren binnen de drie traditionele ontwikkelingspijlers een makkelijkere toegang tot overheidsmiddelen voor ontwikkelingssamenwerking dan vierdepijlerorganisaties. Indien deze laatste meer gebruik zouden kunnen maken van overheidsmiddelen, kan men zich afvragen of dit niet ten koste zou gaan van inkomensbronnen voor de traditionele actoren. Op dit ogenblik zoeken vierdepijlerorganisaties hun financiële middelen vooral (maar zeker niet uitsluitend) bij het grote publiek. Maar ook hier gaat men de concurrentie aan met traditionele NGO's. De vermaatschappelijking van ontwikkelingssamenwerking zou dan ook kunnen resulteren in een groeiende competitie tussen ontwikkelingsactoren voor middelen bij de bevolking en andere donoren of subsidiekanalen.

Nauw hierbij aansluitend is de vraag of vierdepijlerorganisaties wel het grote verhaal achter de Noord-Zuidproblematiek of de nefaste gevolgen van globalisering doorgeven aan de bevolking. Traditionele NGO's trachten de structurele oorzaken van de Noord-Zuid problematiek uit te leggen bij het brede publiek, terwijl vele vierdepijlerinitiatieven zich meer toeleggen op een concreet probleem zonder dit in een ruimere context te plaatsen. Een concreet verhaal (bijvoorbeeld nood aan waterputten) is echter makkelijker te verkopen (en genereert meer sympathie en vrijgevigheid) dan een ingewikkelde analyse over de achterliggende structurele oorzaken waarom in een bepaald gebied de overheid geen water kan voorzien.

Een vierde vraag handelt over de synergieën die mogelijk zijn tussen vierdepijlerinitiatieven en de klassieke ontwikkelingsactoren. Sommige ontwikkelingsspecialisten zijn zelf ook vragende partij voor specifieke deskundigheid in domeinen en sectoren die in de vorige decennia niet tot de klassieke ontwikkelingssamenwerking werden gerekend. Ze interesseren zich in de kennis die bankiers, ondernemers, vakbondsmensen, gemeenten of nutsbedrijven hebben en willen die inzetten in hun nieuwe programma's. Anderzijds zoeken vele vierdepijlerorganisaties know-how op bij de klassieke ontwikkelingsactoren met betrekking tot fondsenwerving, projectplanning, transfer van goederen.

Het debat en het onderzoek over de vierde pijler en de vermaatschappelijking van ontwikkelingssamenwerking staat nog maar in haar kinderschoenen. Zowel het belang, de impact als het beleid ten opzichte van dit maatschappelijk fenomeen dient nog ten gronde onderzocht en bediscussieerd te worden. Niettemin verwachten we dat dit in de volgende jaren groeiende aandacht zal krijgen in de media en bij beleidsmakers en ontwikkelingsspecialisten.

Referenties

Bouzoubaa, H. & Brok, M. (2005), *Particuliere initiatieven op het gebied van ontwikkelingssamenwerking*, Radboud Universiteit Nijmegen, Centre for International Development Issues, Nijmegen

De Haas, H. (2006), *Engaging Diasporas. How governments and development agencies can support diaspora involvement in the development of origin countries*, as study for Oxfam Novib, International Migration Institute, University of Oxford

Develtere, P. (2005), *De Belgische ontwikkelingssamenwerking*, Davidsfonds, Leuven

Develtere, P. & Stessens, J. (2007) *De vierde pijler van de ontwikkelingssamenwerking in Vlaanderen: de opmars van de levensverbeteraar*, HIVA, KULeuven, Leuven

Develtere, P., Stessens, J., Pollet, I., Doyen, G. & Fonteneau, B. (2007), *Vermaatschappelijkt het ontwikkelingswerk? De opkomst van de vierde pijler*, in: Develtere P. Nicaise I, Pacolet J. & T. Vandenbrande (red.), *Werk en Wereld in de Weegschaal*, Lannoo Campus, Leuven, pp. 348-360.

Orozco, M. (2005), "Transnationalism and Development: Trends and Opportunities in Latin America" in S. Munzele Maimbo & D. Ratha (eds.), *Remittances. Development Impact and Future Prospects*, World Bank, Washington DC, pp. 307-330.